

Παρακολούθηση από τις υπηρεσίες πληροφοριών: εγγυήσεις και μέσα έννομης προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση - Τόμος II

Σύνοψη

Το άρθρο 7 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης διασφαλίζει σε κάθε πρόσωπο στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) τον σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, ενώ το άρθρο 8 διασφαλίζει σε κάθε πρόσωπο το δικαίωμα στην προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που το αφορούν. Προβλέπει δε, ότι η επεξεργασία αυτών των δεδομένων πρέπει να γίνεται νομίμως, για καθορισμένους σκοπούς, και διασφαλίζει ότι κάθε πρόσωπο δικαιούται να έχει πρόσβαση στα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που το αφορούν και να επιτυγχάνει τη διόρθωσή τους. Ορίζει επίσης ότι μια ανεξάρτητη αρχή πρέπει να ρυθμίζει τον σεβασμό του εν λόγω δικαιώματος. Το άρθρο 47 διασφαλίζει σε κάθε πρόσωπο το δικαίωμα πραγματικής προσφυγής, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος να εκδικασθεί η υπόθεσή του δίκαια, δημόσια και εντός εύλογης προθεσμίας.

Οι υπηρεσίες πληροφοριών διαδραματίζουν καίριο ρόλο στην προστασία της εθνικής ασφάλειας και στην προάσπιση του κράτους δικαίου συνδράμοντας τις αρχές επιβολής του νόμου. Ενόψει των εντεινόμενων απειλών της τρομοκρατίας, των επιθέσεων στον κυβερνοχώρο και του οργανωμένου εγκλήματος, το έργο των υπηρεσιών πληροφοριών έχει αποκτήσει πιο επείγοντα, σύνθετο και διεθνή χαρακτήρα.

Σημαντικό πόρο στον πλαίσιο των προσπαθειών συλλογής πληροφοριών αποτελούν οι μέθοδοι ψηφιακής παρακολούθησης, οι οποίες εκτείνονται από την υποκλοπή επικοινωνιών και μεταδομένων έως την άντληση πληροφοριών από βάσεις δεδομένων. Ωστόσο, οι δραστηριότητες αυτές είναι πιθανό να θίξουν διάφορα θεμελιώδη δικαιώματα, ιδίως το δικαίωμα της ιδιωτικής ζωής και της προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα.

«[Τ]υχόν παρέμβαση αιτιολογείται δυνάμει του άρθρου 8 παράγραφος 2 μόνον εφόσον προβλέπεται από τον νόμο, επιδιώκει έναν ή περισσότερους από τους θεμιτούς σκοπούς που απαριθμεί η παράγραφος 2 του άρθρου 8 και είναι αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία για την επίτευξη των σκοπών αυτών [...]».
(ΕΔΔΑ, *Roman Zakharov κατά Ρωσίας* [τμήμα μείζονος συνθέσεως], προσφυγή αριθ. 47143/06, 4 Δεκεμβρίου 2015, σκέψη 227)

Μετά τις αποκαλύψεις Snowden, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο εξέδωσε ψήφισμα στο οποίο, μεταξύ άλλων, καλούσε τον Οργανισμό Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (FRA) να διενεργήσει «ενδελεχή έρευνα» σχετικά με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο πλαίσιο της παρακολούθησης, και ιδίως όσον αφορά την παροχή δικαστικής προστασίας. Ανταποκρινόμενος στην εν λόγω έκκληση, ο FRA δημοσίευσε το 2015 την έκθεσή του με τίτλο *Surveillance by intelligence services: fundamental rights safeguards and remedies in the EU – Volume I: Member States' legal frameworks* (Παρακολούθηση από τις υπηρεσίες πληροφοριών: εγγυήσεις και μέσα έννομης προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ΕΕ – Τόμος I: Νομικά πλαίσια των κρατών μελών).

Από το 2015 πολλά έχουν συμβεί· σοβαρές τρομοκρατικές επιθέσεις, μεταναστευτικές πιέσεις στη Μεσόγειο, προτάσεις για αναστολή των ρυθμίσεων ελεύθερης κυκλοφορίας εντός του χώρου Σένγκεν και ένα εντεινόμενο κύμα επιθέσεων στον κυβερνοχώρο. Οι νέες απειλές και οι νέες τεχνολογίες αποτέλεσαν αφορμή για εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις. Αρκετά κράτη μέλη της ΕΕ έχουν θεσπίσει νόμους για την ενίσχυση της συγκέντρωσης πληροφοριών, διευρύνοντας παράλληλα το πεδίο εφαρμογής των νόμων τους, προκειμένου να καλύψουν τις ψηφιακές δραστηριότητες των εθνικών υπηρεσιών πληροφοριών και να βελτιώσουν την εποπτεία τους, όπως και τις λοιπές εγγυήσεις έναντι παραβιάσεων.

Η δεύτερη έκθεση του FRA για την παρακολούθηση, με τίτλο *Surveillance by intelligence services: fundamental rights safeguards and remedies in the EU – Volume II: field perspectives and legal update* (Παρακολούθηση από τις υπηρεσίες πληροφοριών: εγγυήσεις και μέσα έννομης προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ΕΕ – Τόμος II: προοπτικές στην πράξη και επικαιροποίηση του νομικού πλαισίου), αποτελεί επομένως μια επικαιροποιημένη έκδοση της νομικής ανάλυσης

του Οργανισμού. Η έκθεση συμπληρώνει επίσης την ανάλυση σκιαγραφώντας μια ρεαλιστική εικόνα βάσει εκτεταμένων συνεντεύξεων με διάφορους εμπειρογνώμονες. Οι δύο εκθέσεις αποτελούν από κοινού την απάντηση του FRA στην έκκληση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου να μελετηθούν οι επιπτώσεις της παρακολούθησης στα θεμελιώδη δικαιώματα. Στην παρούσα σύνοψη παρουσιάζονται τα κύρια ευρήματα της δεύτερης έκθεσης.

Παρακολούθηση: επικαιροποίηση του νομικού πλαισίου και προοπτικές στην πράξη

Το δεύτερο μέρος της έρευνας του FRA εξετάζει τα νομικά πλαίσια που ρυθμίζουν το έργο των υπηρεσιών πληροφοριών στα 28 κράτη μέλη της ΕΕ, τους εφαρμοζόμενους μηχανισμούς εποπτείας και τα μέσα έννομης προστασίας τα οποία τίθενται στη διάθεση των προσώπων που πιστεύουν ότι έχουν παραβιαστεί τα δικαιώματά τους.

Νομικό πλαίσιο των υπηρεσιών πληροφοριών

Από το 2015, οι νέες απειλές και οι νέες τεχνολογίες έχουν αποτελέσει αφορμή για εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις σε αρκετά κράτη μέλη της ΕΕ, οι οποίες έχουν μάλιστα λάβει γενικευμένες διαστάσεις στη Γαλλία, τη Γερμανία, την Ολλανδία, το Ηνωμένο Βασίλειο και τη Φινλανδία.

«Η [νέα] νομοθεσία είναι θετική στον βαθμό που καθιστά ρητά κάποια πράγματα που μέχρι πρότινος ήταν υπόρρητα».
(Δικηγόρος)

Αυτές οι μεταρρυθμίσεις της νομοθεσίας για τη συλλογή πληροφοριών έχουν βελτιώσει τη διαφάνεια. Εντούτοις, τα νομικά πλαίσια που ρυθμίζουν το έργο των υπηρεσιών πληροφοριών στα 28 κράτη μέλη της ΕΕ παραμένουν εξαιρετικά ετερόκλητα και σύνθετα. Τα διεθνή πρότυπα για τα ανθρώπινα δικαιώματα απαιτούν η εντολή και οι εξουσίες των υπηρεσιών πληροφοριών να ορίζονται στη νομοθεσία με σαφή, προβλέψιμο και προσιτό τρόπο. Ωστόσο, οι εμπειρογνώμονες έχουν εκφράσει ανησυχίες όσον αφορά τη συνεχή έλλειψη σαφήνειας, η οποία αποτελεί πρωταρχική πηγή αβεβαιότητας.

«Στις μυστικές υπηρεσίες κυριαρχεί μια νοοτροπία μυστικότητας, ενώ η τάση που επικρατεί αυτή τη στιγμή στην κοινωνία είναι να είναι όσο το δυνατόν πιο ανοιχτή. Βασική προϋπόθεση για την ύπαρξη των μυστικών υπηρεσιών σήμερα είναι αυτό που αποκαλούμε εμπιστοσύνη. Η κοινωνία εμπιστεύεται τις μυστικές υπηρεσίες πιστεύοντας ότι δρουν εντός των ορίων της νομιμότητας. Για τον λόγο αυτό πρέπει να είναι πιο διαφανείς απ' ό,τι στο παρελθόν».
(Όργανο εμπειρογνομητών)

Συλλογή και κάλυψη των στοιχείων

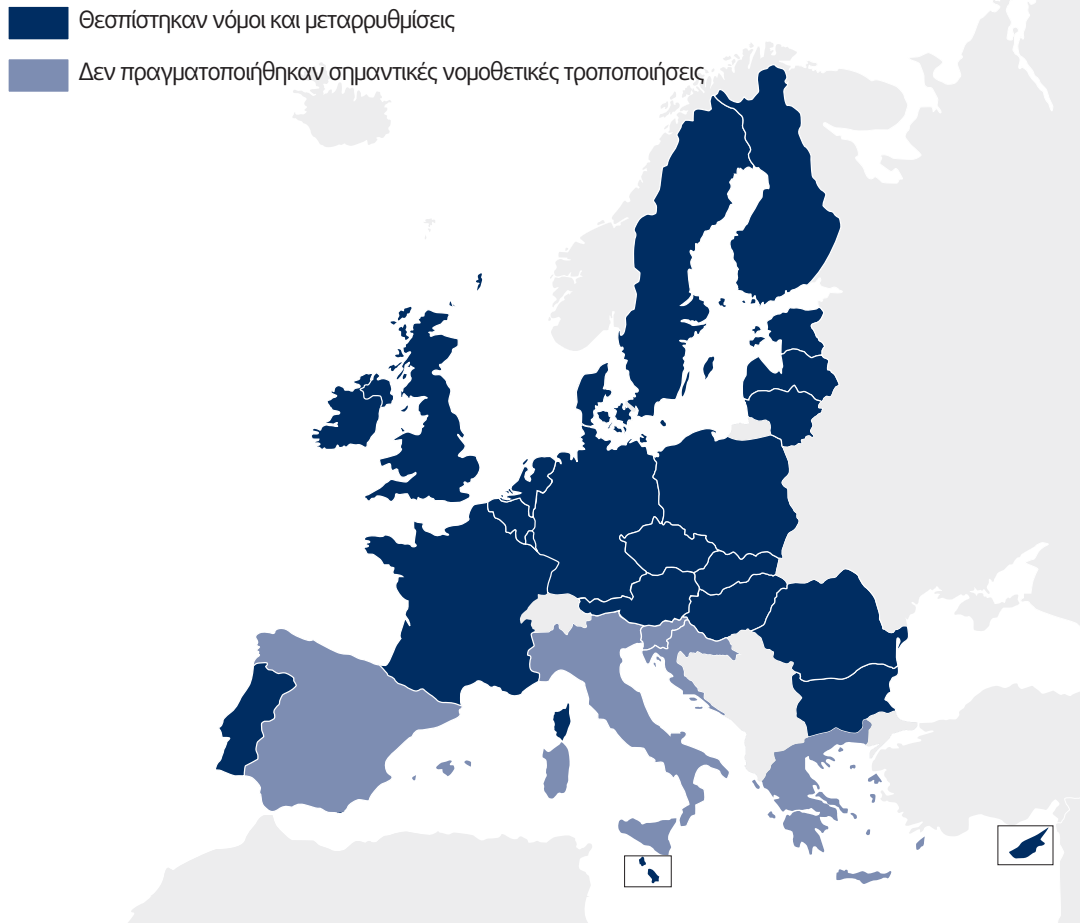
Η δεύτερη έρευνα του FRA βασίζεται στην έκθεση του 2015 παρέχοντας μια κοινωνικο-νομική ανάλυση. Συγκεκριμένα:

- επικαιροποιεί τις διαπιστώσεις της πρώτης έκθεσης σε θέματα νομοθεσίας και
- αναλύει τα αποτελέσματα των επιτόπιων συνεντεύξεων με βασικούς παράγοντες του τομέα, όπως είναι τα όργανα εμπειρογνομητών, οι κοινοβουλευτικές επιτροπές, το δικαστικό σώμα, οι αρχές προστασίας των δεδομένων, τα εθνικά θεσμικά όργανα για τα ανθρώπινα

δικαιώματα, καθώς και οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, πανεπιστημιακοί και εκπρόσωποι των μέσων ενημέρωσης.

Ο FRA διεξήγαγε την επιτόπια έρευνα το 2016, πραγματοποιώντας περισσότερες από 70 συνεντεύξεις σε επτά κράτη μέλη της ΕΕ: Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Κάτω Χώρες, Σουηδία και Ηνωμένο Βασίλειο. Στο πλαίσιο των συνεντεύξεων εξετάστηκε το πώς εφαρμόζονται στην πράξη τα νομικά πλαίσια που διέπουν τις υπηρεσίες πληροφοριών και το κατά πόσον αυτά σέβονται τα θεμελιώδη δικαιώματα.

Εικόνα 1: Τα νομικά πλαίσια των κρατών μελών της ΕΕ στον τομέα της παρακολούθησης που μεταρρυθμίστηκαν από τον Οκτώβριο του 2015

Πηγή: FRA, 2017

Επισημάνσεις σε θέματα ορολογίας

Γενική παρακολούθηση των επικοινωνιών

Οι πληροφορίες μπορούν να συλλέγονται με τεχνικά μέσα και σε μεγάλη κλίμακα. Οι συγκεκριμένες τεχνικές παρακολούθησης αναφέρονται με διάφορους τρόπους, μεταξύ άλλων ως «πληροφορίες σημάτων», «στρατηγική παρακολούθηση», «μαζικές εξουσίες έρευνας», «μαζική ψηφιακή παρακολούθηση» και «αποθήκευση δεδομένων σε γενικευμένη βάση». Στο μέτρο του δυνατού, ο FRA χρησιμοποιεί την ορολογία της εκάστοτε εθνικής νομοθεσίας, αλλά και ως πολυσυλλεκτικό όρο τη «γενική παρακολούθηση των επικοινωνιών».

Στοχευμένη και μη στοχευμένη παρακολούθηση

Ανάλογα με τον αν υπάρχει στόχος ή όχι, τα μέτρα παρακολούθησης διακρίνονται σε μέτρα στοχευμένης και μη στοχευμένης παρακολούθησης. Η «στοχευμένη παρακολούθηση» προϋποθέτει την εκ των προτέρων ύπαρξη υπονοιών για ένα πρόσωπο ή οργανισμό που αποτελεί στόχο. Η «μη στοχευμένη παρακολούθηση» ξεκινά χωρίς να υπάρχουν εκ των προτέρων υπόνοιες για έναν συγκεκριμένο στόχο.

«[Ο νόμος] έχει αποτύχει πολλές φορές όσον αφορά τη σαφήνεια και την προβλεψιμότητα».
(Όργανο εμπειρογνομόνων)

Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) και τη νομοθεσία της ΕΕ, η ύπαρξη και μόνο νομοθεσίας που επιτρέπει την εφαρμογή μέτρων παρακολούθησης συνιστά παρέμβαση στο δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή. Σύμφωνα, επίσης, με τα ευρωπαϊκά δικαστήρια, η συλλογή δεδομένων από τις υπηρεσίες πληροφοριών συνιστά παρέμβαση. Για να συνάδει προς τα ανθρώπινα δικαιώματα, η παρέμβαση αυτή πρέπει να είναι αιτιολογημένη.

Η στοχευμένη παρακολούθηση ρυθμίζεται λιγότερο ή περισσότερο διεξοδικά σε όλα σχεδόν τα 28 κράτη μέλη της ΕΕ. Αντιθέτως, μόλις πέντε κράτη μέλη διαθέτουν επί του παρόντος εμπειριστατωμένη νομοθεσία για τη γενική παρακολούθηση των επικοινωνιών. Οι εγγυήσεις περιορίζουν τις πιθανότητες παραβιάσεων και έχουν ενισχυθεί σε ορισμένα κράτη μέλη, αν και αυτό συμβαίνει σε μικρότερο βαθμό στην περίπτωση των μέτρων παρακολούθησης με διεθνείς στόχους. Ομοίως, οι εγγυήσεις είναι εν γένει ασθενέστερες – και λιγότερο διαφανείς – στο πλαίσιο της διεθνούς συνεργασίας στον τομέα των πληροφοριών. Πρόκειται για γεγονός που υποδεικνύει την ανάγκη να ρυθμιστεί περισσότερο η συγκεκριμένη συνεργασία.

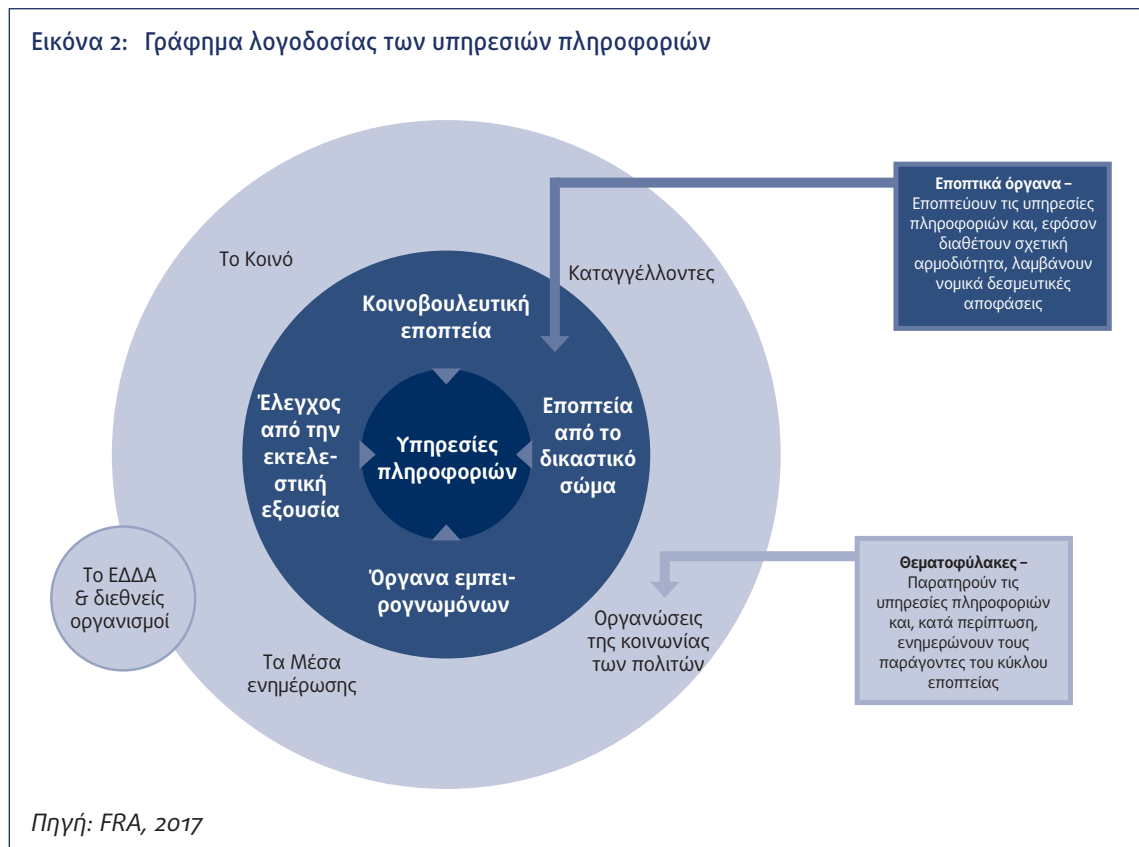
Λογοδοσία

Το έργο των υπηρεσιών πληροφοριών στα 28 κράτη μέλη της ΕΕ τελεί υπό την εποπτεία διαφόρων οργάνων, όπως το δικαστικό σώμα, όργανα εμπειρογνομόνων, κοινοβουλευτικές επιτροπές και οι αρχές προστασίας των προσωπικών δεδομένων. Σε έναν τομέα που περιβάλλεται από απόρρητο, η εποπτεία αυτή έχει κρίσιμη σημασία: συμβάλλει στο να διασφαλίζεται ότι οι υπηρεσίες πληροφοριών λογοδοτούν για τις ενέργειές τους και ενθαρρύνει την ανάπτυξη αποτελεσματικών εσωτερικών εγγυήσεων στους κόλπους των υπηρεσιών.

«Η εποπτεία δεν αποτελεί έλλειψη εμπιστοσύνης αλλά βούληση για μεγαλύτερη διαφάνεια».
(Κοινοβουλευτική επιτροπή)

Την εποπτεία των μέτρων παρακολούθησης ασκούν συνήθως το δικαστικό σώμα και όργανα εμπειρογνομόνων. Οι ειδικές κοινοβουλευτικές επιτροπές συνήθως επικεντρώνονται στην αξιολόγηση των κυβερνητικών στρατηγικών πολιτικών – 21 κράτη μέλη έχουν συγκροτήσει επιτροπές τέτοιου είδους για τον σκοπό αυτό. Οι αρχές προστασίας των δεδομένων έχουν σημαντικές εξουσίες επί των υπηρεσιών πληροφοριών σε επτά κράτη μέλη, αλλά οι εξουσίες αυτές είναι περιορισμένες ή ανύπαρκτες στην υπόλοιπη ΕΕ – κυρίως λόγω της εξαίρεσης που προβλέπει η νομοθεσία για την προστασία των δεδομένων σε θέματα εθνικής ασφάλειας.

Εικόνα 2: Γράφημα λογοδοσίας των υπηρεσιών πληροφοριών

Σχεδόν όλοι οι ερωτηθέντες από τα εποπτικά όργανα υποστήριξαν ότι ήταν σε θέση να αντισταθούν σε εξωτερικές επιρροές, αν και ορισμένοι δικηγόροι, εκπρόσωποι της κοινωνίας των πολιτών και πανεπιστημιακοί αμφισβήτησαν τόσο την ανεξαρτησία τους, όσο και την αποτελεσματικότητά τους. Οι ερωτηθέντες εμπειρογνώμονες επισήμαναν ότι η πλήρης πρόσβαση σε όλα τα σχετικά δεδομένα και τις πληροφορίες –όπως και η ικανότητα αξιοποίησης αυτής της πρόσβασης– διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην αποτελεσματική εποπτεία. Καθώς τα εποπτικά όργανα στελεχώνονται ως επί το πλείστον από νομικούς εμπειρογνώμονες, η αδυναμία πρόσβασης στα σχετικά δεδομένα και τις πληροφορίες καταλήγει στην έλλειψη τεχνικών ικανοτήτων κατά την άσκηση της εποπτείας. Οι ερωτηθέντες αναγνώρισαν ότι οι παράγοντες αυτοί προκαλούν προβλήματα

και ότι ο ευαίσθητος χαρακτήρας των σχετικών δραστηριοτήτων μπορεί να λειτουργήσει ανασταλτικά όσον αφορά την προσφυγή σε υπηρεσίες εξωτερικών εμπειρογνομένων.

«Είναι μάλλον δύσκολο να μιλάμε για διαφάνεια σε σχέση με υπηρεσίες των οποίων η αποτελεσματικότητα εξαρτάται από την τήρηση απορρήτου». (Κοινοβουλευτική επιτροπή)

«Το εποπτικό όργανο πρέπει να λειτουργεί ανεξάρτητα, σε συνεχή βάση, να μπορεί να επιτελεί εξειδικευμένες δραστηριότητες και να επιλέγει το προσωπικό του». (Όργανο εμπειρογνομένων)

«Χρειαζόμαστε περισσότερα άτομα με γνώσεις πληροφορικής». (Όργανο εμπειρογνομένων)

Ελπιδοφόρα πρακτική

Πρωώθηση της διαφάνειας στον τομέα της εποπτείας

Ορισμένα κράτη μέλη της ΕΕ έχουν βελτιώσει τις επιδόσεις τους ως προς τη διαφάνεια διασφαλίζοντας παράλληλα την τήρηση των απαιτούμενων συνθηκών απορρήτου. Παρόλα αυτά, οι προσεγγίσεις των εποπτικών οργάνων ως προς τη διαφάνεια ποικίλλουν μεταξύ των χωρών, από την έκδοση τακτικών εκθέσεων έως τη λειτουργία δικτυακών τόπων ή τη χρήση μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Ακολουθούν ορισμένα παραδείγματα των προσεγγίσεων που εφαρμόζουν διάφορα εποπτικά όργανα για την προώθηση της διαφάνειας.

Τακτική δημοσίευση αναλυτικών εκθέσεων

Η Ιταλική Κοινοβουλευτική Επιτροπή για τον Έλεγχο των Υπηρεσιών Πληροφοριών και Ασφάλειας και του Κρατικού Απορρήτου, COPASIR, η Γαλλική Κοινοβουλευτική Αντιπροσωπεία για τις Υπηρεσίες Πληροφοριών, DPR, η Γερμανική Κοινοβουλευτική Επιτροπή Ελέγχου, PKGr, και η Κοινοπραξία Συστημάτων Διαδικτύου του Ηνωμένου Βασιλείου, ISC, υποχρεούνται βάσει νόμου να δημοσιεύουν τακτικά εκθέσεις. Κατ' αυτόν τον τρόπο προωθείται η διαφάνεια, μέσω της τακτικής ενημέρωσης των κοινοβουλίων και του κοινού σχετικά με το έργο των κοινοβουλευτικών επιτροπών εποπτείας.

Ιταλία, COPASIR (2017), Γαλλία, DPR (2017), Γερμανία, PKGr (2016) και Ηνωμένο Βασίλειο, ISC (2016)

Δημοσίευση εκθέσεων σχετικά με το περιεχόμενο των ακροάσεων ενώπιον των κοινοβουλευτικών επιτροπών

Η ISC του Ηνωμένου Βασιλείου συμπεριλαμβάνει στην ετήσια έκθεσή της σύνδεσμο προς τις απομαγνητοφωνήσεις των ακροάσεων που πραγματοποιήθηκαν κατά την περίοδο αναφοράς και αναρτώνται στον δικτυακό της τόπο, παρέχοντας κατ' αυτόν τον τρόπο ένα σημαντικό επίπεδο πληροφοριών σχετικά με το έργο της.

Ηνωμένο Βασίλειο, ISC, (2016)

Εκθέσεις σχετικά με τον αριθμό προσώπων υπό παρακολούθηση

Οι ετήσιες εκθέσεις της Γαλλικής Εθνικής Επιτροπής Ελέγχου Τεχνικών Συλλογής Πληροφοριών, CNCTR, και της Γερμανικής Επιτροπής G10 παρέχουν στατιστικά στοιχεία σχετικά με τον αριθμό των προσώπων που τελούσαν υπό παρακολούθηση κατά την περίοδο αναφοράς. Τα δεδομένα προέκυψαν στο πλαίσιο της άσκησης των εξουσιών εποπτείας που χορηγήθηκαν στα συγκεκριμένα όργανα εμπειρογνομένων.

Γαλλία, CNCTR (2016), Γερμανία, Ομοσπονδιακό Κοινοβούλιο (2017)

Έκθεση σχετικά με τη συνεργασία των υπηρεσιών πληροφοριών

Στην ετήσια έκθεση της Βελγικής Μόνιμης Επιτροπής I για το 2016 παρουσιάζεται η έγκριση της επιτροπής όσον αφορά τη διεθνή συνεργασία υπηρεσιών πληροφοριών σε σχέση με αλλοδαπούς τρομοκράτες. Στην έκθεση η επιτροπή περιγράφει επίσης μια σειρά αρχών οι οποίες θα πρέπει να διέπουν τη διεθνή συνεργασία μεταξύ των υπηρεσιών πληροφοριών καθώς και την εποπτεία της.

Βέλγιο, Μόνιμη Επιτροπή I (2016)

Εξίσου καίρια σημασία έχει και η εξουσία έκδοσης δεσμευτικών αποφάσεων. Αν και το πλαίσιο εποπτείας όλων των κρατών μελών της ΕΕ περιλαμβάνει τουλάχιστον ένα ανεξάρτητο όργανο, ορισμένα από αυτά τα όργανα δεν έχουν εξουσίες λήψης αποφάσεων. Επισημάνθηκε επίσης η σημασία του δημόσιου ελέγχου, καθώς ορισμένοι από τους ερωτηθέντες έκριναν ότι οι εκθέσεις που δημοσιεύονται από τα εποπτικά όργανα δεν είναι αρκούντως κατατοπιστικές. Επιπλέον, οι ερωτηθέντες υπογράμμισαν τη σημασία που έχει η μείωση του κατακερματισμού της εποπτείας μέσω της συνεργασίας μεταξύ των διαφόρων παραγόντων της εποπτικής διαδικασίας, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο.

«Υπάρχουν κι άλλα που μπορούν να συμπεριληφθούν στις εκθέσεις μας; Η απάντηση είναι «ναι» και πιστεύω ότι στη μετά Snowden εποχή αυξήθηκε δίχως αμφιβολία η πίεση να συμπεριληφθούν περισσότερα στοιχεία. Η νέα νομοθεσία αποτελεί καλό παράδειγμα, διότι ενθαρρύνει την αύξηση της διαφάνειας, και πιστεύω ότι θα συνεχίσουμε να πιέζουμε...» (Όργανο εμπειρογνομόνων)

«Θέλω να ενημερωθώ όσον αφορά τα ουσιαστικά ζητήματα, για παράδειγμα το τι έχουμε μάθει από το [όργανο εμπειρογνομόνων], πόσες υποκλοπές υπήρξαν, όχι μόνο πόσες συναντήσεις πραγματοποιήθηκαν, αλλά ποια ήταν η ουσία αυτών των συζητήσεων, το εάν ελήφθησαν πρωτοποριακές αποφάσεις, το εάν υπέπεσε στην αντίληψή μας η ύπαρξη καινοτόμων τεχνολογιών». (Οργάνωση της κοινωνίας των πολιτών)

«[Είναι σημαντικό] να διασφαλιστεί ότι κάθε φορέας με εξουσίες σε αυτόν τομέα γνωρίζει τα όρια των αρμοδιοτήτων του... Όμως στην ουσία αυτό που μας ανησυχεί είναι ο κατακερματισμός, η περιπλοκότητα και η έλλειψη διαφάνειας». (Αρχή προστασίας δεδομένων)

Από την έρευνα του FRA προέκυψε ότι η εποπτεία της διεθνούς συνεργασίας στον τομέα των πληροφοριών δεν έχει αναπτυχθεί πλήρως – σε 17 κράτη μέλη η εποπτεία της δραστηριότητας αυτής δεν είναι υποχρεωτική, ενώ σε άλλα το αντικείμενό της είναι περιορισμένο. Ορισμένα κράτη μέλη έχουν θεσπίσει ειδικές εγγυήσεις για τη διεθνή ανταλλαγή πληροφοριών, ωστόσο πολλά κράτη μέλη (27) το μόνο που απαιτούν είναι η προηγούμενη έγκριση από την εκτελεστική εξουσία.

«Η ολοένα πιο διαδεδομένη πρακτική των κυβερνήσεων να διαβιβάζουν και να ανταλλάσσουν μεταξύ τους πληροφορίες που έχουν αντληθεί μέσω μυστικής παρακολούθησης – μια πρακτική της οποίας η χρησιμότητα για την καταπολέμηση της διεθνούς τρομοκρατίας εξακολουθεί να μην τίθεται υπό αμφισβήτηση και η οποία αφορά τις ανταλλαγές τόσο μεταξύ των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης όσο και με άλλες δικαιοδοσίες– αποτελεί ακόμη έναν λόγο για τον οποίο απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή όσον αφορά την εξωτερική εποπτεία και τα μέτρα έννομης προστασίας». ΕΔΔΑ, Szabo and Vissy κατά Ουγγαρίας, προσφυγή αριθ. 37138/14, 12 Ιανουαρίου 2016, σκέψη 78)

«Υπάρχει κενό λογοδοσίας. Είναι γνωστό ότι όλα τα εποπτικά όργανα εποπτεύουν τις εθνικές τους υπηρεσίες, όμως κανένα δεν εξετάζει πώς λειτουργεί συνολικά η συνεργασία μεταξύ μυστικών υπηρεσιών. Όταν οι υπηρεσίες μας διαβιβάζουν τις πληροφορίες, εξετάζουμε με ποιους τρόπους εφαρμόζουν τους κανόνες, δεν γνωρίζουμε πώς θα χρησιμοποιήσει τις πληροφορίες η άλλη υπηρεσία πληροφοριών· πάντα ακολουθούμε τη μία άκρη του νήματος, η άλλη είναι άγνωστη». (Όργανο εμπειρογνομόνων)

Ελπιδοφόρα πρακτική

Βελτίωση της διεθνούς συνεργασίας μεταξύ εποπτικών οργάνων

Η ίση πρόσβαση σε πληροφορίες που λαμβάνονται μέσω της διεθνούς συνεργασίας θα μπορούσε να συμβάλει στη βελτίωση της διεθνούς συνεργασίας μεταξύ εποπτικών οργάνων. Το 2015, εποπτικά όργανα από το Βέλγιο, τη Δανία, τις Κάτω Χώρες, τη Νορβηγία και την Ελβετία δρομολόγησαν ένα κοινό σχέδιο, στο πλαίσιο του οποίου κάθε όργανο θα διενεργούσε εθνική έρευνα σε σχέση με αλλοδαπούς τρομοκράτες. Η τελική έκθεση αναμένεται το 2017, ωστόσο οι ενδιάμεσες αξιολογήσεις αποκαλύπτουν την προστιθέμενη αξία αυτών των συντονισμένων προσπαθειών.

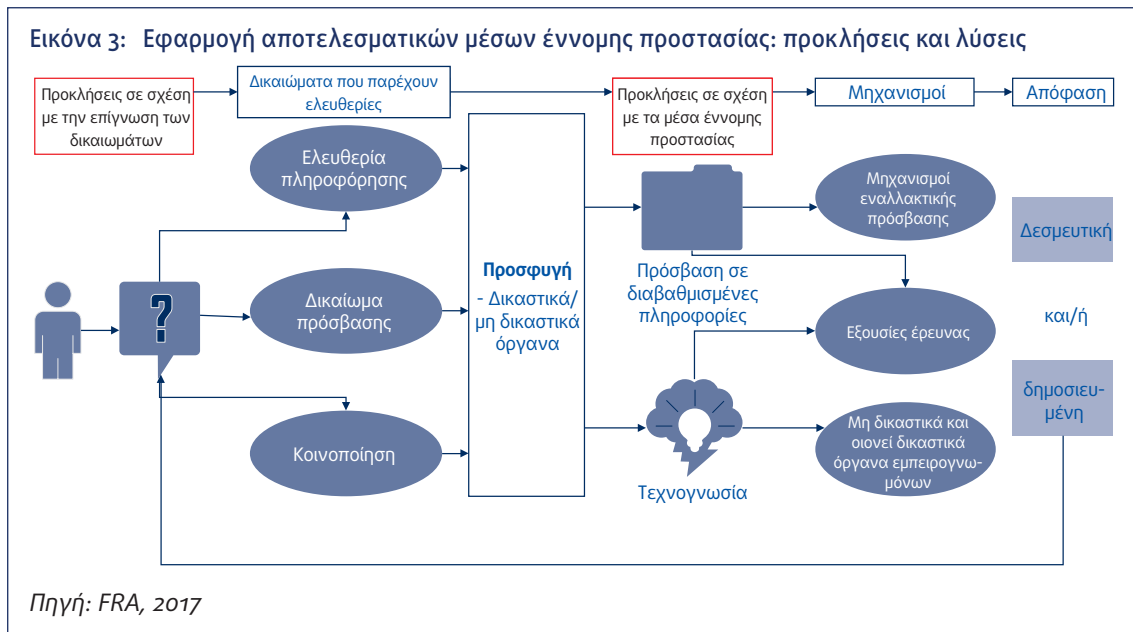
Βέλγιο, Μόνιμη Επιτροπή I (2016), σ. 8ο, Κάτω Χώρες, CTIVD (2017), σ. 33.

Μέσα έννομης προστασίας

Η ανάγκη διασφάλισης συνθηκών απορρήτου στον τομέα της συλλογής πληροφοριών μπορεί να επηρεάσει τόσο την αποτελεσματικότητα της εποπτείας όσο και τη δυνατότητα των προσώπων να προσφεύγουν σε μέσα έννομης προστασίας σε περίπτωση παραβιάσεων των δικαιωμάτων τους. Το δικαίωμα προσφυγής σε μέσα έννομης προστασίας, μολοντί δεν εκλείπει στο πλαίσιο της μυστικής παρακολούθησης, είναι εκ των πραγμάτων περιορισμένο. Σύμφωνα με τους ερωτηθέντες εμπειρογνώμονες, κάθε όργανο που αρμοδίως επιλαμβάνεται προσφυγών, λαμβάνει περί τις 10 έως 20 καταγγελίες κάθε χρόνο.

«Ο μέσος πολίτης ούτε καν γνωρίζει πού να υποβάλει την καταγγελία του». (Αρχή προστασίας των δεδομένων)

«[Το νομικό πλαίσιο που διέπει την προστασία των καταγγελλόντων] δεν θεωρείται ιδιαίτερος αποτελεσματικό. Για τον λόγο αυτό, έχει διατυπωθεί επανειλημμένως σε πολιτικό επίπεδο το αίτημα ολοκληρωμένης προστασίας των καταγγελλόντων». (Όργανο εμπειρογνομόνων)

«Ιδανικά, δεν θα έπρεπε ποτέ να αναγκαστούμε να πούμε «όχι». Αυτή είναι η προσδοκία μου για το μέλλον, να γίνουν κατανοητοί οι εγγενείς και οι νομικοί περιορισμοί [από τις υπηρεσίες]». (Δικαστικό σώμα)

Τα εξωδικαστικά μέσα έννομης προστασίας είναι συνήθως πιο προσιτά από ό,τι οι δικαστικοί μηχανισμοί επειδή είναι λιγότερο δαπανηρά, ταχύτερα και διέπονται από λιγότερο αυστηρούς διαδικαστικούς κανόνες. Σε είκοσι πέντε κράτη μέλη, οι πολίτες μπορούν να απευθύνονται σε τέτοια όργανα για την υποβολή καταγγελιών σε περιπτώσεις παρακολούθησης. Για να είναι τα όργανα προσφυγής αποτελεσματικά, πρέπει να έχουν ορισμένες εξουσίες – συγκεκριμένα, να έχουν πρόσβαση σε διαβαθμισμένες πληροφορίες και να εκδίδουν δεσμευτικές αποφάσεις. Τα όργανα εμπειρογνομόνων ή οι αρχές προστασίας των προσωπικών δεδομένων έχουν τέτοιες εξουσίες στα περισσότερα κράτη μέλη.

«Πιστεύω ότι στον άκρως περίπλοκο αυτόν τομέα η κυβέρνηση διαθέτει, εκτός από πόρους, το πρόσθετο πλεονέκτημα ότι γνωρίζει τι κάνουν [οι υπηρεσίες] και ότι μπορεί να [διαβαθμίσει] τα πάντα, γεγονός το οποίο αποτελεί πρόβλημα. Χρειαζόμαστε πολύ περισσότερη διαφάνεια και αξιοπιστία εκ μέρους των εθνικών δικαστηρίων». (Οργάνωση της κοινωνίας των πολιτών)

Παρόλα αυτά, δικηγόροι, εκπρόσωποι της κοινωνίας των πολιτών και πανεπιστημιακοί οι οποίοι ερωτήθηκαν στο πλαίσιο της έρευνας του FRA έτειναν να αμφισβητήσουν την αποτελεσματικότητα των υφιστάμενων μέσων έννομης προστασίας. Επισήμαναν ότι οι πολίτες που γνωρίζουν την ύπαρξη αυτών των μέσων είναι ελάχιστοι. Επιπλέον το δικαίωμα της πρόσβασης σε πληροφορίες σχετικά με ατομικά αρχεία και το δικαίωμα ενημέρωσης σχετικά με την παρακολούθηση δεν εφαρμόζονται με συνέπεια. Αμφότερα μπορούν να περισταλούν για διάφορους λόγους εθνικής ασφάλειας.

«Εν προκειμένω, [...] η άσκηση ειδικών εξουσιών φαίνεται να είχε εγκριθεί από το υπουργείο Εσωτερικών και Σχέσεων του Βασιλείου, εάν όχι από τον επικεφαλής των [υπηρεσιών πληροφοριών] ή ακόμη και από υφιστάμενο αξιωματούχο [των υπηρεσιών πληροφοριών], αλλά σε κάθε περίπτωση χωρίς εκ των προτέρων έλεγχο από ανεξάρτητο όργανο που διέθετε την εξουσία να παρεμποδίσει ή να παύσει την άσκηση αυτή [...]. Επιπλέον, ο εκ των υστέρων έλεγχος δεν μπορεί να αποκαταστήσει το δημοσιογραφικό απόρρητο αφότου αυτό έχει θιγεί». (ΕΔΔΑ, Telegraaf Media Nederland Landelijke Media B.V. κ.λπ. κατά Κάτω Χωρών, προσφυγή αριθ. 39315/06, 22 Νοεμβρίου 2012, σκέψεις 100-101)

Ελπιδοφόρα πρακτική

Διαφανής έλεγχος της άρνησης δικαιωμάτων

Στις **Κάτω Χώρες** και στη **Γερμανία**, τα εποπτικά όργανα αξιολογούν τους λόγους άρνησης της κοινοποίησης πληροφοριών ή της πρόσβασης σε πληροφορίες.

Καθώς δεν πραγματοποιήθηκε καμία κοινοποίηση κατά την περίοδο 2007-2010 στις Κάτω Χώρες, το 2013 η Επιτροπή Εποπτείας των Υπηρεσιών Πληροφοριών και Ασφάλειας, CTIVD, αποφάσισε να διενεργήσει ειδική έρευνα σχετικά με την υποχρέωση ενημέρωσης. Το ολλανδικό εποπτικό όργανο διαπίστωσε ότι είχε στο μεταξύ γίνει κοινοποίηση πληροφοριών σε δεκατρία πρόσωπα. Παρόμοια έρευνα ξεκίνησε το 2016.

Στη Γερμανία, η Επιτροπή G 10 δύναται να αποφασίζει την κοινοποίηση πληροφοριών σε πρόσωπα βάσει πληροφοριών που παρέχονται από τις υπηρεσίες πληροφοριών. Το 2016, το εποπτικό όργανο αποφάσισε να μην κοινοποιήσει προσωρινά πληροφορίες σε 1 040 φυσικά/νομικά πρόσωπα και, κατόπιν ομοφωνίας, αποφάσισε ότι σε 188 εξ αυτών δεν θα γινόταν ποτέ καμία κοινοποίηση. Όσον αφορά υποθέσεις στρατηγικής παρακολούθησης, η Επιτροπή G 10 χειρίστηκε 58 υποθέσεις πληροφοριών που αφορούσαν τη διεθνή τρομοκρατία. Στην πλειονότητα των υποθέσεων (51), η Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Πληροφοριών, BND, ενημέρωσε την Επιτροπή G 10 ότι δεν ήταν δυνατόν να αποκαλυφθεί η ταυτότητα του προσώπου μέσω του μέτρου παρακολούθησης. Σε έξι υποθέσεις, η επιτροπή αποφάσισε να αναβάλει την παροχή πληροφοριών, σε καμία υπόθεση δεν αρνήθηκε επ' αόριστον την παροχή πληροφοριών και σε μία υπόθεση έλαβε υπόψη ότι η BND παρέσχε τις πληροφορίες.

Βλ. Κάτω Χώρες, (CTIVD) (2013) και CTIVD (2016), σ. 14, Γερμανία, Ομοσπονδιακό Κοινοβούλιο (Deutscher Bundestag) (2017a), σσ. 6 και 8

Πρόβλημα αποτελεί επίσης η έλλειψη τεχνογνωσίας στους κόλπους των δικαστικών και μη δικαστικών οργάνων όσον αφορά τον χειρισμό του απορρήτου και των τεχνικών ζητημάτων. Σε δικαιοδοτικό πλαίσιο, τα κράτη μέλη έχουν βρει διάφορους τρόπους για την αντιμετώπιση αυτού του ζητήματος, αναπτύσσοντας, μεταξύ άλλων, εναλλακτικές κατ' αντιμωλιάν διαδικασίες ώστε να επιτρέπεται η χρήση διαβαθμισμένων πληροφοριών, δημιουργώντας μηχανισμούς συνεργασίας, μεταξύ άλλων με τις υπηρεσίες πληροφοριών, για την αντιμετώπιση της έλλειψης τεχνογνωσίας και συστήνοντας οιονεί δικαστικά όργανα.

Οι λύσεις αυτές υποδεικνύουν ότι είναι δυνατόν να υπερκεραστούν τα εμπόδια στην πρόσβαση σε αποτελεσματικά μέσα έννομης προστασίας. Εξίσου εφικτή είναι η δημιουργία πραγματικά σαφών νομικών πλαισίων, η ανάπτυξη κατάλληλων εγγυήσεων και η εξασφάλιση ισχυρών μηχανισμών εποπτείας. Αυτά είναι τα πλέον κατάλληλα μέσα για να διασφαλιστεί ότι τα μέτρα ενισχυμένης ασφάλειας που εφαρμόζουν οι μηχανισμοί παρακολούθησης συνάδουν πλήρως με τα θεμελιώδη δικαιώματα.

Κύρια ευρήματα και γνώμες του FRA

Οι γνώμες που παρατίθενται στη συνέχεια βασίζονται στα κύρια ευρήματα της έρευνας του FRA με θέμα την *Παρακολούθηση από τις υπηρεσίες πληροφοριών*, όπως περιγράφονται στον τόμο II για τις «προοπτικές από την πράξη και επικαιροποιήσεις του νομικού πλαισίου».

Πρόβλεψη σαφούς νομικού πλαισίου

Οι υπηρεσίες πληροφοριών συμβάλλουν στην προστασία της εθνικής ασφάλειας. Για να επιτύχουν αυτόν τον σκοπό, πρέπει συχνά να δρουν υπό συνθήκες απορρήτου. Εντούτοις, τα διεθνή και ευρωπαϊκά πρότυπα για τα ανθρώπινα δικαιώματα απαιτούν

να ορίζονται σαφώς η εντολή και οι εξουσίες των υπηρεσιών πληροφοριών εντός ενός νομικού πλαισίου το οποίο θα θεσπίζει εγγυήσεις έναντι αυθαίρετων ενεργειών ώστε να αντισταθμίζεται η έλλειψη διαφάνειας. Σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), τα εθνικά νομικά πλαίσια πρέπει να είναι σαφή, προσιτά και προβλέψιμα. Το Δικαστήριο υποχρεώνει τα κράτη μέλη να κατοχυρώσουν στη νομοθεσία τους ελάχιστες εγγυήσεις, όπως είναι ο προσδιορισμός της φύσης των αδικημάτων που επισύρουν την έκδοση εντολών υποκλοπής και ο καθορισμός των κατηγοριών προσώπων που μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο παρακολούθησης. Η επιτόπια έρευνα του FRA δείχνει ότι η νομοθεσία για την παρακολούθηση θεωρείται περίπλοκη και ότι απαιτείται σαφέστερο νομικό πλαίσιο με εύστοχους ορισμούς.

Γνώμη του FRA 1

Οι νόμοι των κρατών μελών της ΕΕ για τη συλλογή πληροφοριών θα πρέπει να είναι σαφείς, συγκεκριμένοι και πλήρεις. Τα εθνικά νομικά πλαίσια θα πρέπει να ρυθμίζουν όσο το δυνατόν πιο διεξοδικά τις εντολές και τις εξουσίες των υπηρεσιών πληροφοριών, καθώς και τα μέτρα παρακολούθησης που αυτές μπορούν να χρησιμοποιούν. Προεξέχουσα θέση στη νομοθεσία για τη συλλογή πληροφοριών θα πρέπει να καταλαμβάνουν οι διασφαλίσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων, περιλαμβανομένων εγγυήσεων για την προστασία της ιδιωτικής ζωής και των προσωπικών δεδομένων κατά τη συλλογή, τη διατήρηση, τη διάδοση και την πρόσβαση σε δεδομένα.

Διασφάλιση ευρείας διαβούλευσης και διαφάνειας στο πλαίσιο της νομοθετικής διαδικασίας

Στο πλαίσιο της κατάρτισης της νομοθεσίας για τη συλλογή πληροφοριών θα πρέπει να διεξάγεται ανοιχτός διάλογος μεταξύ των βασικών ενδιαφερόμενων μερών. Κατά τις συζητήσεις σχετικά με τα σχέδια νόμου για τη συλλογή πληροφοριών, οι κυβερνήσεις θα πρέπει να αποσαφηνίζουν τις ανάγκες των υπηρεσιών πληροφοριών και να προσδιορίζουν τις εγγυήσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων τις οποίες το εκάστοτε νομοσχέδιο θεσπίζει. Από τα δεδομένα του FRA προκύπτει ότι τα περισσότερα κράτη μέλη της ΕΕ έχουν μεταρρυθμίσει τις εθνικές νομοθεσίες για τη συλλογή πληροφοριών και την καταπολέμηση της τρομοκρατίας κατά τα πρόσφατα έτη. Ορισμένες από αυτές τις νομοθετικές διαδικασίες βρίσκονταν σε εξέλιξη κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας του FRA. Οι ερωτηθέντες εμπειρογνώμονες επισήμαναν την ανάγκη διευρύνσης της συμμετοχής βασικών παραγόντων και ενδιαφερόμενων μερών στην ανάπτυξη της νομοθεσίας για τη συλλογή πληροφοριών. Σε ορισμένα κράτη μέλη, αντί της θέσπισης νέας νομοθεσίας με ταχείες διαδικασίες, πραγματοποιούνται διαδικτυακές δημόσιες διαβουλεύσεις και έντονες κοινοβουλευτικές συζητήσεις. Η ανάγκη για μια τέτοια προσέγγιση επισημάνθηκε στην έκθεση για τα θεμελιώδη δικαιώματα 2017 του FRA.

Γνώμη του FRA 2

Τα κράτη μέλη της ΕΕ θα πρέπει να ξεκινήσουν μια ευρεία δημόσια διαβούλευση με όλο το φάσμα των ενδιαφερόμενων φορέων, να διασφαλίσουν τη διαφάνεια της νομοθετικής διαδικασίας, και να ενσωματώσουν τα σχετικά διεθνή και ευρωπαϊκά πρότυπα και τις δικλίδες ασφαλείας όταν εισάγουν μεταρρυθμίσεις στη νομοθεσία περί παρακολούθησης.

Παροχή ανεξάρτητης εποπτείας των πληροφοριών με επαρκείς εξουσίες και αρμοδιότητες

Σημαντικό μέρος ενός συστήματος λογοδοσίας στον τομέα των πληροφοριών αποτελεί η δημιουργία ενός ισχυρού μηχανισμού εποπτείας. Το πλαίσιο εποπτείας θα πρέπει να αντανakλά τις εξουσίες των υπηρεσιών πληροφοριών. Σύμφωνα με τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, τα εποπτικά όργανα θα πρέπει να είναι ανεξάρτητα και να διαθέτουν επαρκείς εξουσίες και αρμοδιότητες. Από την έρευνα του FRA προκύπτει ότι το πλαίσιο εποπτείας όλων των κρατών μελών της ΕΕ περιλαμβάνει τουλάχιστον ένα ανεξάρτητο όργανο. Παρόλα αυτά, διαπιστώθηκε η ύπαρξη παραγόντων που περιορίζουν την εφαρμογή ενός καθεστώτος πλήρους ανεξαρτησίας, καθώς ορισμένα εποπτικά όργανα εξακολουθούν να εξαρτώνται στενά από την εκτελεστική εξουσία: ο νόμος δεν τους χορηγεί εξουσίες λήψης δεσμευτικών αποφάσεων, το προσωπικό και ο προϋπολογισμός τους είναι περιορισμένα ή τα γραφεία τους βρίσκονται εντός κυβερνητικών κτιρίων.

Γνώμη του FRA 3

Τα κράτη μέλη της ΕΕ θα πρέπει να καθιερώσουν ένα εύρωστο πλαίσιο εποπτείας, αντίστοιχο των εξουσιών και των αρμοδιοτήτων των υπηρεσιών πληροφοριών. Η ανεξαρτησία των εποπτικών οργάνων θα πρέπει να κατοχυρώνεται στη νομοθεσία και να εφαρμόζεται στην πράξη. Τα κράτη μέλη της ΕΕ θα πρέπει να θέτουν στη διάθεση των εποπτικών οργάνων επαρκείς χρηματοδοτικούς και ανθρώπινους πόρους, περιλαμβανομένων τεχνικά καταρτισμένων επαγγελματιών διαφόρων ειδικοτήτων. Τα κράτη μέλη θα πρέπει επίσης να παρέχουν στα εποπτικά όργανα την εξουσία να ξεκινούν αυτεπάγγελτες έρευνες, καθώς και μόνιμη, πλήρη και άμεση πρόσβαση στις πληροφορίες και στα έγγραφα που απαιτούνται για την εκπλήρωση της εντολής τους. Τα κράτη μέλη θα πρέπει να διασφαλίζουν τον δεσμευτικό χαρακτήρα των αποφάσεων των εποπτικών οργάνων.

Ενίσχυση της εποπτείας με επαρκή τεχνογνωσία

Λαμβανομένων ιδίως υπόψη των ταχέως εξελισσόμενων τεχνολογιών στην ψηφιακή εποχή, η διαθεσιμότητα τεχνογνωσίας και τεχνικών ικανοτήτων στους κόλπους των εποπτικών οργάνων αποκτά καίρια σημασία. Από την επιτόπια έρευνα του FRA προκύπτει ότι η περιορισμένη τεχνογνωσία των εποπτικών οργάνων

στον τομέα της πληροφορικής και η περιορισμένη πρόσβασή τους σε δεδομένα πληροφοριών λόγω έλλειψης τεχνικών ικανοτήτων αποτελεί, και θα συνεχίσει να αποτελεί, σοβαρό πρόβλημα. Οι εμπειρογνώμονες που ερωτήθηκαν ανέφεραν ότι ενίοτε πρέπει να προσφύγουν στη βοήθεια εξωτερικών εμπειρογνομένων προκειμένου να συμπληρώσουν τη νομική τους κατάρτιση. Η νομική έρευνα του FRA έδειξε ότι, σε ορισμένα κράτη μέλη της ΕΕ, η νομοθεσία απαιτεί ρητώς να διαθέτουν τεχνογνωσία τα εποπτικά όργανα.

Γνώμη του FRA 4

Η νομοθεσία των κρατών μελών της ΕΕ θα πρέπει να διασφαλίζει ότι τα εποπτικά όργανα στελεχώνονται με προσωπικό το οποίο διαθέτει την απαιτούμενη τεχνογνωσία ώστε να αξιολογεί αυτόνομα το συχνά άκρως τεχνικό έργο των υπηρεσιών πληροφοριών.

Διασφάλιση της δυνατότητας δημόσιου ελέγχου των εποπτικών οργάνων

Σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, οι υπηρεσίες πληροφοριών και τα εποπτικά όργανα πρέπει να λογοδοτούν για το έργο τους. Θα πρέπει να χαρακτηρίζονται από διαφάνεια και να ενημερώνουν αποτελεσματικά τα κοινοβούλια και το κοινό σχετικά με τις δραστηριότητές τους. Από την έρευνα του FRA προκύπτει ότι σε ορισμένα κράτη έχει επιτευχθεί ενισχυμένη διαφάνεια με παράλληλη τήρηση των απαιτούμενων συνθηκών απορρήτου. Οι εμπειρογνώμονες που συμμετείχαν σε συνεντεύξεις στο πλαίσιο της επιτόπιας έρευνας του FRA αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στην ενισχυμένη διαφάνεια. Παρόλα αυτά, οι προσεγγίσεις των εποπτικών οργάνων ως προς τη διαφάνεια ποικίλλουν σημαντικά μεταξύ των κρατών μελών, από την έκδοση τακτικών εκθέσεων έως τη λειτουργία δικτυακών τόπων ή τη χρήση μέσων κοινωνικής δικτύωσης.

Γνώμη του FRA 5

Τα κράτη μέλη της ΕΕ θα πρέπει να διασφαλίσουν ότι στην εντολή των εποπτικών οργάνων περιλαμβάνεται η δημοσιοποίηση εκθέσεων με σκοπό την ενίσχυση της διαφάνειας. Οι εκθέσεις των εποπτικών οργάνων θα πρέπει να δημοσιοποιούνται και να περιέχουν αναλυτικές περιγραφές των συστημάτων εποπτείας και των σχετικών δραστηριοτήτων (π.χ. εγκρίσεις των μέτρων παρακολούθησης, εν εξελίξει μέτρα ελέγχου, εκ των υστέρων έρευνες και χειρισμός καταγγελιών).

Πρώθηση της συνεχούς εποπτείας

Σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η αποτελεσματική εποπτεία απαιτεί «συνεχή έλεγχο» σε κάθε στάδιο της διαδικασίας. Από τα ευρήματα της έρευνας του FRA προκύπτει ότι υπάρχει εξαιρετικά μεγάλη ετερογένεια μεταξύ των δομών εποπτείας στα κράτη μέλη της ΕΕ. Η συμμετοχή διαφορετικών οργάνων στα διάφορα στάδια της εποπτικής διαδικασίας – από την έγκριση ενός μέτρου παρακολούθησης έως την εποπτεία της χρήσης του – μπορεί να έχει ως πιθανό αποτέλεσμα κενά ή αλληλοεπικαλύψεις. Οι ελλείψεις αυτές υπονομεύουν την επάρκεια των εγγυήσεων. Στο πλαίσιο της επιτόπιας έρευνας του FRA επισημαίνεται η καίρια σημασία της θεσμικής και ανεπίσημης συνεργασίας μεταξύ των εποπτικών οργάνων εντός του εκάστοτε κράτους μέλους.

Γνώμη του FRA 6

Τα κράτη μέλη της ΕΕ θα πρέπει να διασφαλίσουν τη συμπληρωματικότητα των εντολών των εποπτικών οργάνων, ώστε τα όργανα αυτά να παρέχουν στο σύνολό τους συνεχή έλεγχο και να διασφαλίζουν την εφαρμογή κατάλληλων εγγυήσεων. Η συμπληρωματικότητα αυτή μπορεί να επιτευχθεί μέσω ανεπίσημης συνεργασίας μεταξύ των εποπτικών οργάνων ή διά νόμου.

Ενίσχυση των εγγυήσεων για το επαγγελματικό απόρρητο

Σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, απαιτούνται ενισχυμένες εγγυήσεις για την προστασία του δημοσιογραφικού απορρήτου στο πλαίσιο της παρακολούθησης από υπηρεσίες πληροφοριών. Η αρχή αυτή ισχύει και για άλλα επαγγέλματα τα οποία διέπονται από θεμελιώδεις αρχές όπως τα κοινοβουλευτικά προνόμια, η ανεξαρτησία του δικαστικού σώματος και η εμπιστευτικότητα σχέσεων δικηγόρου-πελάτη, και για τον λόγο αυτό χρήζουν επίσης μεγαλύτερης προστασίας. Η έρευνα του FRA δείχνει ότι, παρά την ύπαρξη ποικίλων προσεγγίσεων, σε αρκετά κράτη μέλη της ΕΕ η νομοθεσία προβλέπει ενισχυμένες διαδικασίες εξουσιοδότησης και έγκρισης, καθώς και αυστηρότερους ελέγχους για την επεξεργασία δεδομένων που συλλέγονται μέσω της παρακολούθησης προσώπων τα οποία δεσμεύονται από επαγγελματικό απόρρητο.

Γνώμη του FRA 7

Τα κράτη μέλη θα πρέπει να θεσπίσουν ειδικές νομικές διαδικασίες για την προστασία των επαγγελματικών προνομίων ομάδων όπως τα μέλη του κοινοβουλίου, οι δικαστικοί λειτουργοί, οι δικηγόροι και επαγγελματίες του τομέα των μέσων ενημέρωσης. Η εφαρμογή αυτών των διαδικασιών θα πρέπει να εποπτεύεται από ανεξάρτητο όργανο.

Διασφάλιση της επαρκούς προστασίας των καταγγελλόντων

Σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, θα πρέπει να διασφαλίζεται η προστασία των δημόσιων λειτουργών που προβαίνουν σε καταγγελίες. Οι καταγγέλλοντες μπορούν να συμβάλουν σημαντικά στην εύρυθμη λειτουργία του συστήματος λογοδοσίας. Από την έρευνα του FRA προέκυψε ότι οι πρακτικές καταγγελίας διαφέρουν μεταξύ των κρατών μελών της ΕΕ. Οι ερωτηθέντες εμπειρογνώμονες εξέφρασαν δισταγμένες απόψεις σχετικά με την προστασία των καταγγελλόντων.

Γνώμη του FRA 8

Τα κράτη μέλη της ΕΕ θα πρέπει να διασφαλίσουν την επαρκή προστασία των καταγγελλόντων στις υπηρεσίες πληροφοριών. Οι καταγγέλλοντες θα πρέπει να τελούν υπό ειδικό καθεστώς αναλόγως του αντικειμένου της εργασίας τους.

Υπαγωγή της διεθνούς συνεργασίας στον τομέα της συλλογής πληροφοριών σε κανόνες που αξιολογούνται από εποπτικά όργανα

Από τη συγκριτική νομική ανάλυση του FRA προκύπτει ότι σε όλα σχεδόν τα κράτη μέλη υπάρχει νομοθεσία για τη διεθνή συνεργασία στον τομέα της συλλογής πληροφοριών. Εντούτοις, μόλις το ένα τρίτο απαιτεί από τις υπηρεσίες πληροφοριών να καταρτίζουν εσωτερικούς κανόνες για τις διαδικασίες και τις διατυπώσεις της διεθνούς συνεργασίας, περιλαμβανομένων διασφαλίσεων για την ανταλλαγή δεδομένων. Ακόμη και όταν υπάρχουν, οι κανόνες αυτοί είναι συνήθως απόρρητοι. Λίγα μόνο κράτη μέλη επιτρέπουν την εξωτερική αξιολόγηση των διεθνών συμφωνιών συνεργασίας στον τομέα της συλλογής πληροφοριών.

Γνώμη του FRA 9

Τα κράτη μέλη της ΕΕ θα πρέπει να ορίσουν κανόνες σχετικά με τους τρόπους ανταλλαγής πληροφοριών σε διεθνές επίπεδο. Οι κανόνες αυτοί θα πρέπει να εξετάζονται από εποπτικά όργανα, τα οποία θα πρέπει να αξιολογούν κατά πόσον οι διαδικασίες διαβίβασης και λήψης πληροφοριών σέβονται τα θεμελιώδη δικαιώματα και περιλαμβάνουν επαρκείς εγγυήσεις.

Νομοθετικός καθορισμός των αρμοδιοτήτων των εποπτικών οργάνων στον τομέα της διεθνούς συνεργασίας των υπηρεσιών πληροφοριών

Σύμφωνα με τη συγκριτική νομική ανάλυση του FRA, η νομοθεσία των περισσότερων κρατών μελών δεν περιέχει σαφείς διατάξεις σχετικά με το εάν τα εποπτικά όργανα μπορούν να εποπτεύουν ανταλλαγές στο πλαίσιο της διεθνούς συνεργασίας. Οκτώ κράτη μέλη της ΕΕ έχουν καθιερώσει αρμοδιότητες των εποπτικών οργάνων στον τομέα της διεθνούς ανταλλαγής πληροφοριών – με ή χωρίς περιορισμούς. Σε τρία κράτη μέλη της ΕΕ, η νομοθεσία απαγορεύει κάθε μορφή ανεξάρτητης εποπτείας. Στα υπόλοιπα 17 κράτη μέλη, ο προσδιορισμός των αρμοδιοτήτων των εποπτικών οργάνων στον τομέα της διεθνούς ανταλλαγής πληροφοριών επαφίεται στην ερμηνεία του εκάστοτε νομικού πλαισίου.

Γνώμη του FRA 10

Τα κράτη μέλη της ΕΕ θα πρέπει να μεριμνούν, ώστε τα νομικά πλαίσια που ρυθμίζουν τη συνεργασία σε θέματα πληροφοριών να καθορίζουν με σαφήνεια τα όρια των αρμοδιοτήτων των εποπτικών οργάνων στον τομέα της συνεργασίας των υπηρεσιών πληροφοριών.

Εξαίρεση των εποπτικών οργάνων από τον κανόνα περί τρίτων μερών

Στο πλαίσιο της διεθνούς συνεργασίας των υπηρεσιών πληροφοριών, ο κανόνας περί τρίτων μερών απαγορεύει σε μια υπηρεσία να γνωστοποιεί σε τρίτους δεδομένα που έχει λάβει από κάποιον εταίρο της, χωρίς τη συγκατάθεση της πηγής. Στην έρευνα του FRA υπογραμμίζεται ότι ο κανόνας περί τρίτων μερών προστατεύει τις πηγές και διασφαλίζει την

εμπιστοσύνη μεταξύ των συνεργαζόμενων υπηρεσιών πληροφοριών. Από τα δεδομένα του FRA προκύπτει, ωστόσο, ότι τα εποπτικά όργανα συχνά θεωρούνται «τρίτα μέρη» και, κατά συνέπεια, δεν μπορούν να αξιολογούν δεδομένα που προέρχονται από τη διεθνή συνεργασία. Σε ορισμένα κράτη μέλη, τα εποπτικά όργανα έχουν παύσει να θεωρούνται «τρίτα μέρη» και έτσι έχουν πλήρη πρόσβαση σε αυτά τα δεδομένα.

Γνώμη του FRA 11

Με την επιφύλαξη του κανόνα περί τρίτων μερών, τα κράτη μέλη της ΕΕ θα πρέπει να εξετάσουν το ενδεχόμενο χορήγησης στα εποπτικά όργανα πλήρους πρόσβασης σε δεδομένα που διαβιβάζονται στο πλαίσιο διεθνούς συνεργασίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι εξουσίες εποπτείας θα επεκταθούν σε όλα τα δεδομένα που έχουν στη διάθεσή τους και επεξεργάζονται οι υπηρεσίες πληροφοριών.

Παροχή μέσωσν πραγματικής προσφυγής ενώπιον ανεξάρτητων οργάνων με επανορθωτικές εξουσίες

Σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, χαρακτηριστικό μιας πραγματικής προσφυγής είναι η ύπαρξη δικαστικών και μη δικαστικών οργάνων με εξουσίες έρευνας και λήψης αποφάσεων. Ειδικότερα, το όργανο προσφυγής θα πρέπει να έχει πρόσβαση στις εγκαταστάσεις των υπηρεσιών πληροφοριών και στα δεδομένα που συλλέγονται, να έχει την εξουσία να εκδίδει δεσμευτικές αποφάσεις και να ενημερώνει τους προσφεύγοντες σχετικά με την έκβαση των ερευνών του. Οι προσφεύγοντες θα πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να προσβάλουν την απόφαση του οργάνου. Από τα δεδομένα του FRA προκύπτει ότι σε 22 κράτη μέλη της ΕΕ υπάρχει τουλάχιστον ένα μη δικαστικό όργανο με επανορθωτικές εξουσίες. Ωστόσο, σε έξι κράτη μέλη τα όργανα αυτά δεν έχουν εξουσίες έκδοσης δεσμευτικών αποφάσεων και πρόσβασης σε διαβαθμισμένα δεδομένα.

Γνώμη του FRA 12

Τα κράτη μέλη της ΕΕ θα πρέπει να διασφαλίζουν ότι τα δικαστικά και μη δικαστικά όργανα με επανορθωτικές εξουσίες έχουν την εξουσία και την αρμοδιότητα να αξιολογούν αποτελεσματικά και να λαμβάνουν αποφάσεις σχετικά με ατομικές προσφυγές για θέματα παρακολούθησης.

Διασφάλιση της διαθεσιμότητας μη δικαστικών οργάνων με επανορθωτικές εξουσίες

Σύμφωνα με τα δεδομένα του FRA, οι εξωδικαστικοί μηχανισμοί εποπτείας είναι περισσότερο προσιτοί από ό,τι τα ένδικα μέσα προστασίας διότι είναι απλούστεροι, λιγότερο δαπανηροί και ταχύτεροι. Από τη συγκριτική νομική ανάλυση του FRA προκύπτει ότι, στον τομέα της παρακολούθησης, σε 25 κράτη μέλη της ΕΕ υπάρχει δυνατότητα ατομικής προσφυγής σε μη δικαστικό όργανο. Σε δέκα κράτη μέλη, επανορθωτικές εξουσίες έχει ένα μόνο μη δικαστικό όργανο, ενώ στα περισσότερα κράτη μέλη τα πρόσωπα μπορούν να προσφύγουν σε δύο ή περισσότερα όργανα με επανορθωτικές εξουσίες.

Γνώμη του FRA 13

Τα κράτη μέλη της ΕΕ θα πρέπει να διασφαλίσουν ότι τα πρόσωπα έχουν πρόσβαση τόσο σε δικαστικά όσο και σε μη δικαστικά όργανα. Ειδικότερα, τα κράτη μέλη θα πρέπει να εντοπίσουν τα πιθανά κενά που εμποδίζουν την αποτελεσματική εξέταση των προσφυγών των προσώπων και να μεριμνούν για τη συμπλήρωση των μέσωσν έννομης προστασίας με μη δικαστικά όργανα εμπειρογνομώνων, εφόσον υπάρχει ανάγκη.

Ενημέρωση σχετικά με μέτρα παρακολούθησης που έχουν ολοκληρωθεί

Από τη συγκριτική νομική ανάλυση του FRA προκύπτει ότι οι νομοθεσίες όλων των κρατών μελών της ΕΕ για την ελευθερία της πληροφόρησης περιέχουν κάποια εξαίρεση για λόγους εθνικής ασφάλειας. Τα ευρήματα του FRA δείχνουν επίσης ότι όλα τα κράτη μέλη περιστελλουν είτε το δικαίωμα ενημέρωσης των προσώπων είτε το δικαίωμα πρόσβασης στα δεδομένα που τα αφορούν, επικαλούμενα λόγους εμπιστευτικότητας των πληροφοριών και προστασίας της εθνικής ασφάλειας ή επιχειρήσεων παρακολούθησης που βρίσκονται σε εξέλιξη. Σε ορισμένα κράτη μέλη η νομοθεσία προβλέπει εναλλακτικούς τρόπους ενημέρωσης των προσώπων σχετικά με μέτρα παρακολούθησης, δίνοντάς τους έτσι τη δυνατότητα να προσφύγουν σε αποτελεσματικά μέσα έννομης προστασίας.

Γνώμη του FRA 14

Τα κράτη μέλη της ΕΕ θα πρέπει να διασφαλίζουν ότι, προτού περιορίσουν την πρόσβαση σε πληροφορίες για λόγους εθνικής ασφάλειας, οι υπηρεσίες πληροφοριών εξετάζουν κατά πόσον πληρούνται οι προϋποθέσεις του θεμιτού σκοπού και της αναλογικότητας. Οι αρμόδιες αρχές θα πρέπει να αξιολογούν το επίπεδο εμπιστευτικότητας. Εναλλακτικά, τα εποπτικά όργανα θα πρέπει να διενεργούν ελέγχους εξ ονόματος των προσφευγόντων, στις περιπτώσεις όπου δεν είναι δυνατή η κοινοποίηση ή η κοινολόγηση πληροφοριών.

Διασφάλιση υψηλού επιπέδου τεχνογνωσίας των αρμόδιων οργάνων που επιλαμβάνονται προσφυγών

Τα αρμόδια όργανα που επιλαμβάνονται προσφυγών πρέπει να διαθέτουν σε ικανοποιητικό βαθμό γνώσεις σχετικά με τεχνικές παρακολούθησης. Στο πλαίσιο της επιτόπιας έρευνας του FRA εντοπίστηκαν τρόποι για την αντιμετώπιση των ελλείψεων τεχνογνωσίας σε ανεπίσημο επίπεδο. Έχει αποδειχθεί ότι οι ανταλλαγές μεταξύ των αρμόδιων οργάνων, των εμπειρογνομόνων και των υπηρεσιών πληροφοριών, με αμοιβαίο σεβασμό ρόλων και ανεξαρτησίας, εμπλουτίζουν τις τεχνικές γνώσεις των εποπτών και προωθούν την αμοιβαία εμπιστοσύνη. Οι εθνικές πρακτικές διορισμού εξειδικευμένων δικαστών ή σύστασης ειδικών δικαστηρίων ή τμημάτων για την εξέταση προσφυγών σε υποθέσεις παρακολούθησης από τις υπηρεσίες πληροφοριών συμβάλλουν στην ανάπτυξη δικαστικής εμπειρογνομοσύνης στον τομέα. Τα συστήματα αυτά μπορούν επίσης να διευκολύνουν διαφορετικές οδούς πρόσβασης της δικαιοσύνης σε διαβαθμισμένες πληροφορίες.

Γνώμη του FRA 15

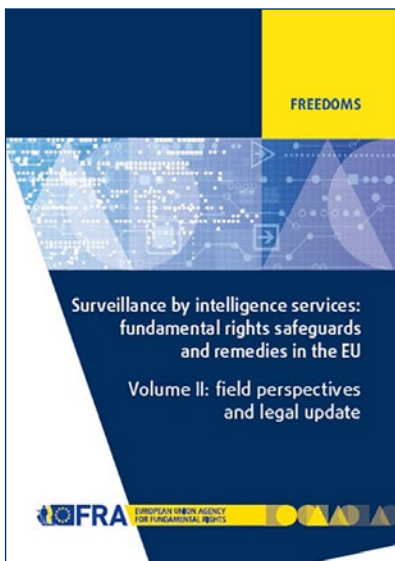
Τα κράτη μέλη της ΕΕ θα πρέπει να διασφαλίζουν ότι στις περιπτώσεις που τα δικαστικά ή μη δικαστικά όργανα που είναι αρμόδια για την εξέταση προσφυγών στερούνται κατάλληλης εμπειρογνομοσύνης για την αποτελεσματική αξιολόγηση των προσφυγών των προσώπων, δημιουργούνται ειδικά συστήματα για την αντιμετώπιση αυτών των κενών. Η συνεργασία με εποπτικά όργανα εμπειρογνομόνων, τεχνικούς εμπειρογνώμονες ή μέλη των υπηρεσιών πληροφοριών μπορεί να υποστηρίξει αποτελεσματικά συστήματα έννομης προστασίας.

Υποστήριξη άλλων φορέων προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Στο πλαίσιο της επιτόπιας έρευνας του FRA επισημαίνεται ότι εθνικά θεσμικά όργανα για τα ανθρωπίνων δικαιώματα, οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών και, σε ορισμένες περιπτώσεις, τα θεσμικά όργανα διαμεσολάβησης μπορούν να διαδραματίσουν καίριο ρόλο σε ένα σύστημα ενισχυμένης λογοδοσίας των υπηρεσιών πληροφοριών. Εντούτοις, από την επιτόπια έρευνα του FRA προκύπτει ότι οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών συχνά στερούνται επαρκών πόρων, ενώ λίγες είναι εκείνες που μπορούν να προσφέρουν ολοκληρωμένες υπηρεσίες σε όσους ισχυρίζονται ότι έχουν πέσει θύματα παράνομης παρακολούθησης.

Γνώμη του FRA 16

Τα κράτη μέλη των ΕΕ θα πρέπει να διευρύνουν το πεδίο επιχειρησιακής δραστηριοποίησης των εθνικών φορέων και θεσμικών οργάνων για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών που μπορούν να λειτουργήσουν ως ισχυροί θεματοφύλακες του πλαισίου εποπτείας.

Ενόψει των εντεινόμενων απειλών της τρομοκρατίας, των επιθέσεων στον κυβερνοχώρο και των εξελιγμένων διασυννοριακών εγκληματικών δικτύων, το έργο των υπηρεσιών πληροφοριών έχει αποκτήσει πιο επείγοντα, σύνθετο και διεθνή χαρακτηριστήρα. Το έργο αυτό μπορεί να επέμβει σε μεγάλο βαθμό στα θεμελιώδη δικαιώματα, ιδίως στο δικαίωμα της ιδιωτικής ζωής και της προστασίας των δεδομένων. Αν και οι συνεχείς τεχνολογικές εξελίξεις πιθανώς επιδεινώνουν τον κίνδυνο τέτοιου είδους παρεμβάσεων, η ύπαρξη αποτελεσματικών μέσων εποπτείας και έννομης προστασίας μπορεί να περιορίσει την πιθανότητα παραβιάσεων.

Αυτή είναι η δεύτερη έκθεση που δημοσιεύει ο FRA κατόπιν του αιτήματος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για ενδελεχή έρευνα των επιπτώσεων της παρακολούθησης στα θεμελιώδη δικαιώματα. Η έκθεση επικαιροποιεί τη νομική ανάλυση του 2015 του FRA σχετικά με το ίδιο θέμα, και τη συμπληρώνει σκιαγραφώντας μια ρεαλιστική εικόνα βάσει εκτεταμένων συνεντεύξεων με διάφορους εμπειρογνώμονες στον τομέα της συλλογής πληροφοριών και σε σχετικούς τομείς, περιλαμβανομένης της εποπτείας.

Περαιτέρω πληροφορίες:

Η πλήρης έκθεση του FRA – *Surveillance by intelligence services: fundamental rights safeguards and remedies in the EU – Volume II: field perspectives and legal update* (Παρακολούθηση από τις υπηρεσίες πληροφοριών: εγγυήσεις και μέσα έννομης προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση Τόμος II: προοπτικές στην πράξη και επικαιροποίηση του νομικού πλαισίου) διατίθεται στον ιστότοπο <http://fra.europa.eu/en/publication/2017/surveillance-intelligence-socio-lega>

Άλλες σχετικές εκδόσεις του FRA:

- FRA (2015), *Surveillance by intelligence services: fundamental rights safeguards and remedies in the EU – Vol. I: Member States' legal frameworks* (Παρακολούθηση από τις υπηρεσίες πληροφοριών: εγγυήσεις και μέσα έννομης προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση – Τόμος I: Νομικά πλαίσια των κρατών μελών), Λουξεμβούργο, Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, <http://fra.europa.eu/en/publication/2015/surveillance-intelligence-services>
- FRA-Συμβούλιο της Ευρώπης (2014), *Εγχειρίδιο σχετικά με την ευρωπαϊκή νομοθεσία για την προστασία των προσωπικών δεδομένων*, Λουξεμβούργο, Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, <http://fra.europa.eu/en/publication/2014/handbook-european-data-protection-law> (διαθέσιμο στις γλώσσες της ΕΕ, προσεχής επικαιροποίηση τον Μάιο του 2018)

Επισκόπηση των δραστηριοτήτων του FRA στον τομέα της προστασίας των δεδομένων διατίθεται στον ιστότοπο: <http://fra.europa.eu/en/theme/information-society-privacy-and-data-protection>

Υπηρεσία Εκδόσεων

© Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2018
Φωτογραφία εξωφύλλου: © Shutterstock

FRA – ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΈΝΩΣΗΣ

Schwarzenbergplatz 11 – 1040 Βιέννη – Αυστρία
Τηλ. +43 158030-0 – Φαξ +43 158030-699
fra.europa.eu – info@fra.europa.eu
[facebook.com/fundamentalrights](https://www.facebook.com/fundamentalrights)
[linkedin.com/company/eu-fundamental-rights-agency](https://www.linkedin.com/company/eu-fundamental-rights-agency)
twitter.com/EURightsAgency

ISBN 978-92-9474-050-2

TK-02-18-203-EL-N doi: 10.2811/922117